

УДК 811.161.2'1(092)

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2024.1.15-29>**Дем'янюк М.П.**

кандидат філологічних наук,

науковий співробітник

відділу історії української мови та ономастики

Інституту української мови НАН України

<https://orcid.org/0000-0002-6398-9974>

e-mail: demyanyuk1@ukr.net

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ ЛЕКСИКОНІВ ТА ІНШИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛ ДО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ВІДПОВІДНОГО ПЕРІОДУ

Однією з передумов створення історичного словника української мови певного періоду є надійність джерел, на яких він ґрунтується. У статті порушено питання залучення до джерельної бази *Словника української мови другої половини XVII–XVIII ст.* лексиконів та праць лексикографічного характеру. Схарактеризовано основні лексикографічні надбання відповідного періоду з огляду на їхні лексичні та фонетичні особливості. Розглянуто значення словників у розвитку української лексикографії.

Ключові слова: джерельна база, історія української мови, історичний словник, українська лексикографія.

Мовознавча спільнота чітко усвідомлює важливість лексикографічної праці для мовної нормалізації, української культури й освіти. Створення нового історичного словника передбачає певні етапи роботи, зокрема, укладання картотеки, яка б охоплювала матеріали творів різних жанрів і стилів тогочасної української писемності, а також лінгвістичне дослідження текстів джерел майбутньої лексикографічної праці. На етапі підготовчої роботи над *Словником української мови другої половини XVII–XVIII ст.* важливо окреслити принципи формування джерельної бази словника та критерії добору джерел.

Мова є тим тлом, на якому відбивається минуле багатьох поколінь, формується майбутнє, закладається код культурної самобутності кожної нації. Неоціненним джерелом провадження таких наукових студій є словники, де зібрані спостереження щодо структури мови, її походження, унормування, відбито зміни в значенні слів, вимові, написанні, граматичних формах.

Історичний словник, об'єктом дослідження якого є історія лексики певного періоду, має ґрунтуватися на надійній джерельній базі — текстах творів, які максимально повно та об'єктивно відбиватимуть мову відповідної доби. Для цього

необхідно залучати до джерел усі пам'ятки різноманітних стилів та жанрів, що хронологічно представляють цей період, щоб забезпечити істориків-лексикографів від незаповнених лакун в описі певного мовного явища.

Лексикони та праці лексикографічного характеру, безперечно, мають входити до кола джерел «Словника української мови другої половини XVII – XVIII ст.», адже лексикографія найтісніше пов'язана з мовною ситуацією, особливо еволюцією літературної мови народу й суспільно-політичними умовами. Питання залучення кожної окремої лексикографічної пам'ятки маємо розв'язувати з урахуванням певних критеріїв: визначити місце та значення лексикографічної праці в розвитку української мови досліджуваного періоду; брати до уваги тип і призначення лексикона, лінгвістичну цінність українського мовного матеріалу, представленого в пам'ятці.

Найголовнішим завданням історичного словника є системний опис змін, що відбуваються зі словом, його формою та змістом протягом певного етапу розвитку мови. Для максимально повного, точного та об'єктивного відтворення шляху слова в історії мови, історики-лексикографи за допомогою широкої джерельної бази простежують семантичні еволюції цієї лексичної одиниці [Котков 1980, с. 117]. Одним із аспектів на цьому етапі є обґрунтування лінгвістичної наповненості та лексичної цінності кожної окремої пам'ятки. За визначенням С.І. Коткова, її критеріями є «сукупність лінгвістичних фактів певної пам'ятки-джерела», визначені її загальним змістом, мовою, діалектними особливостями, а також ступенем їхньої адаптації [Там само, с. 10]. На підставі цих критеріїв виділено групи первинних текстів пам'яток, які варто залучати до основної джерельної бази історичного словника: офіційно-ділові тексти, літературні художні та літературно-публіцистичні, наукові, епістолярні та мемуаристичні тексти тощо. Власне лексикони та праці лексикографічного характеру віднесено до додаткових джерел [Астахіна 2003, с. 35].

З лінгвістичного погляду найінформативнішим, найціннішим, звичайно, є контекст, де слово, яке описують, є центральним [Васильєв 2014, с. 43]. За допомогою мовного оточення пізнаємо його природу, значення та сферу вживання. Семантика й образність кожної окремої лексеми, за твердженням В.В. Колосова, не можуть функціонувати самотійно, вони завжди визначені найближчим контекстом, реченням, у складі якого перебуває лексична одиниця [Колесов 1990, с. 25]. Основою комплексного дослідження лексичного складу мови має стати «опис стилістичних властивостей певного слова на основі аналізу багатих, виразних жанрово-стильових особливостей контекстів» [Судаков 1983, с. 5]. Лексичне наповнення тексту пам'ятки залежить від багатьох факторів, а саме змісту, призначення твору, місця його написання тощо [Там само, с. 9].

Звичайно, лексикони та праці лексикографічного характеру позбавлені контекстного складника, однак, їхня лінгвістична цінність, значення, по-перше, полягає в багатих синонімічних рядах відповідників, які допомагають передати різні семантичні аспекти слова. Історик-лексикограф уже має готовий перелік варіантів на позначення однієї реалії або одного поняття, оскільки, не менш важливим, на нашу думку, для дослідження та відображення змін у певній лексемі, є з'ясування її місця в синонімічному ряді або в групі близьких за значенням слів протягом досліджуваного періоду. По-друге, автори лексиконів у своїх працях свідомо зорієнтовані на спеціальний відбір лексики з навчальною чи пізнавальною метою.

У другій половині XVII ст. надзвичайного розквіту досягає літературне та мистецьке життя, що було пов'язано з іменами Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Самійла Величка, Григорія Сковороди, Дмитра Бортнянського. У цей же період розвивається й українська писемна мова, якою ведуть діловодство, дипломатичне листування, літописання тощо. У кінці XVII ст. послідовно занепадає «стара книжна мова як літературна основа... У текстах літературно-писемних пам'яток найчастіше змішувалися гетерогенні елементи: церковнослов'янські, українські народні, російські, а також латинські, польські та ін. Таким чином, книжна основа, її структура все більше набувала стихійного живомовного вигляду» [Передрієнко 1979, с. 12].

О.М. Субтельний назвав цей період «парадоксальною добою», яка стала «свідком дивовижного розквіту українського мистецтва й літератури... Проте майже одночасно з цим створювалися умови, за яких українська культура позбавлялася своїх самобутніх рис і змушена була адаптуватися до російських імперських взірців» [Субтельний 1992, с. 172].

На початку XVIII ст. царський уряд починає політику, спрямовану на знищення ознак української державності, викорінення української культури. Основною метою Російської держави було остаточне знищення залишків української автономії. У 1764 р. ліквідовано Гетьманщину, а 1775 р. знищено єдину самостійну область України — Запорізьку Січ [Матях 2003, с. 25].

Посилюється вплив російської мови. Після втрати політичної автономії, послідовно руйнується українська культурна спадщина і, безперечно, мовна, оскільки, як відзначає М.С. Возняк, Московська держава, яка прагне підпорядкувати собі офіційну літературу, насамперед веде жорстоку боротьбу саме з національними проявами культури [Возняк 1921, с. 3–19]. Вона виступає проти ідеї українського чи будь-якого іншого самоврядування [Субтельний 1992, с. 45]. У 1720 р. наказом Петра I заборонено друкувати в Малоросії будь-які книжки,

окрім церковних, слов'янською мовою. Цим же наказом усі вільні друкарні підпорядковувалися цензурі Духовної колегії. Тексти творів повинні були звіряти з російськими, щоб не було жодних відмінностей і виявів рідної мови [Кубайчук 2004, с. 144].

У цей період продовжують з'являтися лексикони різноманітних типів, функціональне призначення яких — задовольняти просвітницькі (навчання запозиченої літературної мови, навчання іноземних мов) та інші культурні потреби суспільства. Переважно це перекладні словники класичних мов — латинської та грецької.

У 1650 р. у Москві створено «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. У ньому вміщено близько 7500 статей. Церковнослов'янський матеріал пам'ятки, за визначенням В.В. Німчука, запозичений із праці Павми Беринди, причому разом із малозрозумілими чи незрозумілими вокабулами з «Лексикону» взяті й деякі їхні українські еквіваленти (тлумачення) з перекладної частини (нерідко вони модифіковані, наприклад: *То-ягъ посохъ жезль* (Сл. Слав.) — *Поягъ: Посохъ, жезль* (Бер.). За прикладом самого П. Беринди автори «Лексикону словено-латинського» поєднують поряд у заголовній частині церковнослов'янські вокабули-синоніми, напр.: *Алканіє. алчба. Esuries. Esuritie* (Сл. Слав.) [Німчук 1980, с. 245].

У реєстровій частині словено-латинського словника помітний вплив праці польського лексикографа Г. Кнапського. Укладачі «Лексикона» залучають польський матеріал і трансформують його на «словенський» (часто український) ґрунт. Тому поряд з українськими словами у реєстрі словника можна побачити багато слів польського походження, хоча й пристосованих до норм староукраїнської літературної мови. Однак, як зауважує В.В. Німчук, лексику польського походження укладачі сприймали, «як власну, звичайну для їхньої рідної мови» [Там само, с. 248]. Український матеріал, який представлено в словнику, цінний для дослідження історичної лексикології, словотвору та наголосу [Там само, с. 249–250].

У другій половині XVII ст. створено «Лексикон греко-словено-латинський», автором якого також є Єпіфаній Славинецький. Хоча в заголовку не зазначено ні автора, ні часу створення словника. Ця праця є переробкою-перекладом відомого твору І. Скопули «Лексикон греко-латинський». На той час були відомі два її видання — 1552 р. та 1663 р. С. Брайловський, як зазначав В.В. Німчук, досліджуючи текст пам'ятки, дійшов висновку, що Єпіфаній користувався саме другим видання твору, що може вказувати на можливий час створення цієї пам'ятки після 1663 року [Німчук 1980, с. 253].

Пам'ятка досить велика за обсягом і налічує 755 аркушів. Перекладна частина праці Є. Славинецького, за твердженням В.В. Німчука, має більш книжний характер, ніж «Лексикон латинський», «однак і тут видно вплив рідної для автора української мови» [Там само, с. 254].

У XVIII ст. створено декілька лексикографічних праць, однак переважна їх більшість збереглася лише в рукописному вигляді.

У Санкт-Петербурзькій Публічній бібліотеці зберігається пам'ятка XVIII ст. «Лексиконъ латино-словенски(й)» («*Dictionarium latino-slavonum*») 1718–1724 (М. Лекс.). Як відзначає О. Горбач, до бібліотеки ця праця потрапила з приватної збірки графа Толстого [Горбач, с. 75]. Тривалий час словник зберігався в рукописі, але 1991 р. О. Горбач видав цей лексикон факсимільним способом.

Реєстр «Лексикона латинсько-слов'янського» налічує близько 60 000 слів. Синоніміка перекладного слова зумовлена не лише багатозначністю реєстрової вокабули. Структура перекладної частини свідчить про те, що І. Максимович прагнув дати якнайточніший переклад, залучаючи словниковий матеріал із різних діалектних груп. Наприклад, для перекладу латинського слова *intusium* автор подає низку лексичних синонімів: *хитонъ, срочица, рубашка, сорочка, кошуля* (628). Остання назва в значенні 'сорочка' в сучасній українській мові є етнографічним діалектизмом і функціонує сьогодні в говорах української мови [СУЛМ, с. 187]. І. Максимович подає також і факультативні назви, наприклад, у писемній мові XVI–XVIII ст. поруч із назвою *штани* факультативно вживали назву *убране* [Там само, с. 394], пор.: *femuralia убран(ь)е, штаны* (216) тощо.

У переважній більшості статей перекладної частини на першому місці стоять церковнослов'янські відповідники, до яких автор подає українські синоніми або іншомовні варіанти слова, напр.: *puluis. прахъ, пепель, персть, земля, пыль, порошок* (1052), *rector militiae. воевода, фелтъ, маршалъ, ге(т)ма(нъ)* (1091), *resurino. в(ь)зницаю, ниць полагаю, выворочаю на ниць* (1115) тощо. Найширші ряди відповідників, як зазначає Г.М. Наєнко, «знаходимо... при передачі понять філософії..., логіки..., теології..., філології..., географії..., астрономії..., медицини, анатомії..., мінералогії та хімії» [Наєнко 2004, с. 43].

Свідченням того, що лексикограф намагався залучити до перекладної частини якомога більше лексики, яка б забезпечувала спілкування українців у всіх сферах їхнього життя та діяльності, є розвинена синоніміка і паралельне вживання народних слів поряд із традиційними книжними та іншомовними. Ми виявили як лексичні (*діяніє* (215), *праца* (156), *справа* (561)), так і словотвірні синоніми (*землякъ* (587), *земко* (587); *скудость* (145), *скудство* (146)).

«Лексикон латинсько-слов'янський» — багате зібрання лексики української мови. Аналіз перекладної частини свідчить, що І. Максимович творчо поєднував

церковнослов'янську книжну та розмовну стихію. Її розбудовано переважно на основі лексики живої української мови (насамперед праслов'янська спадщина, часто суто українські новотвори), яку не засвідчено в попередніх словниках.

У пам'ятці досить повно відбито українську побутову лексику (*бобовик(ь)* (431), *борць* (873), *бртва* (654), *вепра(р)ня* (707), *веретено* (229), *волока* (159), *глекъ* (426), *горнило* (236), *горщикъ* (356), *грабли* (111), *горѣлка* (950), *дошка* (1292), *долбня* (704), *драбина* (256), *дѣжа* (145), *ковбаса* (441), *корчма* (1256), *масло* (132), *наливка* (658), *пиво* (129), *пляцокъ* (205), *по(д)ливка* (891), *по(д)даше* (1267), *поливка*, *жижа* (1210), *покрывало* (756), *покры(ш)ка* (56), *плугъ* (39), *погребъ*, *пивниця* (879), *пѣчь* (879), *постеля* (1241), *свинина* (518), *свиня(р)ня* (1267), *смалець* (676), *сметана*, *сливки* (648), *солонина* (1298), *стайня* (115), *юха*, *мотузка* (446), *сковорода* (198), *слоикъ* (121) та ін.

У «Лексиконі» широко представлено ботанічну номенклатуру, яка є однією з найцікавіших груп української лексики, та зоологічну лексику. У словнику І. Максимовича засвідчено близько 1400 ботанічних номенів, хоча ця цифра приблизна, оскільки окремі назви рослин автор подає повторно як відповідники до різних реєстрових латинських слів. Наприклад: *бабка трава* (23), *блюць трава* (342), *боровъ* (1380), *борць зеліє* (465), *бѣлка* (87), *бык* (714), *ботянь*, *бусель* (181), *бу(к)* (789), *вдодъ птица* (1414), *вепрене(ц)(ь)* (21), *горохъ* (325), *грабъ* (32), *гречуха*, *гречка* (782), *гукало птица* (18), *гусеница* (166), *гусь*, *гуска* (68), *дзвонки зеліє* (965), *дубъ* (58), *жито*, *пшеница* (431), *жолна птица* (733), *журавель* (1006), *индикъ* (723), *каня*, *каню(к)* *шуля(к)* (739), *козія рута трава* (26), *малина* (128), *тополя* (74), *шипица* (123), *ясенъ* (632), *яворъ* (249), *купина* (87), *курій слѣпъ* (897), *курья нога трава* (1003), *лобода* (65), *мята красная* (167), *ноготокъ* (216), *че(р)венець* (128), *ша(л)фея трава* (348).

Праця досить повно відбиває виробничо-професійну лексику, зокрема назви ремісників за їх професією, а також терміни, що пов'язані з різними видами ремісничих промислів (назви будівельних матеріалів, ремісничих виробів тощо). Переважну більшість тут становлять слова, утворені на базі спільнослов'янських коренів, а також такі, що належать до давньої руськоукраїнської мовної спадщини, напр.: *бондаръ* (1390), *брусець* (1314), *гонча(р)* (456), *го(р)никъ* (655), *заплѣчний ма(й)стеръ* (1345), *кожаръ*, (312), *коло(д)ка* (1204), *коню(х)* (25), *кравецъ* (123), *лѣкаръ* (720), *мурали* (696), *мясникъ*, *рѣзникъ* (654), *овчаръ* (213), *оливникъ* (846), *пилка слюсарська* (1121), *писаръ* (699), *склепникъ* (469), *сткляръ*, *гутникъ* (1401), *столяръ* (246), *ткачъ* (76), *художникъ*, (564), *цирульникъ*, *ба(р)вѣръ*, *врачъ* (177), *чоботаръ* (81) та багато інших. Варто відзначити, що термін *склепникъ*, засвідчений у словнику І. Максимовича на позначення 'майстра,

що зводить стелі', у сучасній українській мові в такому значенні вживається досить рідко. Словник Є. Славинецького цієї назви не реєструє. У пам'ятці зафіксовано агентивну назву *оливникъ*, яку автор ставить у синонімічну парадигму до слова *маслични(к)* (846). У словнику Є. Желехівського назву *оливник* подано на позначення людини, зайнятої на виробництві свинцю (Ж. І, 568).

Чимало в «Лексиконі латинсько-слов'янському» суспільно-політичної термінології, напр.: *босакъ* (564), *козакъ* (849), *купа*, *громада*, *куча*, *груда* (202), *писаръ* (231), *п'яниця* (346), *пекло* (175), *по(д)сосѣдокъ* (24), *посланецъ* (117), *поче(р)пало*, *водоносъ* (709), *проноза* (654), *селянинъ* (215), *установъ*, *законъ*, *способъ договора*, *статія* (726), *ходакъ* (1387), *холопъ* (549) та ін.

Проаналізувавши лексичний матеріал праці І. Максимовича, ми переконалися, що лексикограф використав і поєднав скарби кількох мов. Звичайно, крім церковнослов'янської лексики, слів, успадкованих із давньорусько-української мови або похідних від них українських дериватів, лексем праслов'янського походження, у словнику зафіксовані елементи, взяті з інших мов, найбільше — польські та російські, або запозичення через польську та російську мови.

Історичне значення цієї пам'ятки полягає в тому, що тут набагато більше, ніж у попередніх словниках, представлена українська лексика. Для дослідників мови певну цінність мають також церковнослов'янські та іншомовні слова, відбиті в тексті словника.

У 1722 р. в Супраслі (тепер у Польщі) надруковано церковнослов'янсько-польський словник, який має назву «Леґиконъ сирѣчь словесникъ славенскій имѣющъ в(ъ) себѣ словеса первѣе славенскіа азбучныа посе(м) же по(л)скіа бл҃гопотребный къ выразумѣнію словесъ славенскихъ, обрѣтаючи(х)са въ книга(х) црковны(х) изобразень» (ЛСП). Автором праці, як вважають, був київський греко-католицький митрополит Лев Кишка [Возняк 1921, с. 95; Німчук 2003, с. 684].

Словник уперше вийшов як додаток до його твору «Собраніє припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное» (ЛСП, 2).

Повний примірник церковнослов'янсько-польського словника містить 32 аркуші. У кінці твору вміщено перелік помічених помилок, зроблених під час видання пам'ятки.

Словник містить близько 3700 реєстрових слів. Лексикографічна структура словникової статті в праці спрощена. Автор відкидає всі ремарки, цитати, зауваження про правопис, зроблені П. Бериндою. Словникові статті надруковано в дві колонки на сторінці. Над кожною колонкою надруковано перші дві або три літери, якими починаються реєстрові слова.

У доборі реєстрового матеріалу автор керувався двома критеріями. По-перше, він залучав до реєстру лексеми «неудобъ разумителныхъ», тобто найменш зрозумілі слова в церковному користуванні. По-друге, з реєстру «Лексикона» П. Беринди лексикограф уводив до словника передусім найуживаніші слова [Супральський., с. 31].

Матеріал перекладної частини переважно спроектовано на український матеріал перекладної частини словника П. Беринди. Це є свідченням того, що автор добре володів принаймні трьома мовами: церковнослов'янською, польською, а також мовою «простою», що давало змогу вченому без залучення інших, зокрема польських джерел, подавати переклад польською мовою. Пор.:

«Лексикон славенороський» П. Беринди (Бер.)	Церковнослов'янсько- польський словник (ЛСП)
Ї҃гня: <i>Овчатко</i> (5)	Ї҃гня. <i>Owczątko</i> (7)
Балій, Баїа, Дан: <i>Чаровникъ. Вѣщокъ, албо лѣка(р)</i> (5)	Балій. Бая. <i>Czarownik. Wieszcze. Lekarz</i> (8)
Бесѣда: <i>Розмова</i> (7)	Бесѣда. <i>Rozmowa</i> (8)
Кладяз: <i>Студня, колоде(з)ь</i> (52)	Кладязь. <i>Studnia</i> (34)
Лихоимець: <i>Лихварь</i> (58)	Лихоимець. <i>Lichwiarz</i> (37)
Лѣствица: <i>Драбина</i> (60)	Лѣствѣца. <i>Drabina</i> (41).

В. Вітковський, досліджуючи польську лексику словника, виявив досить цікаві факти появи в польських словах українських фонетичних рис, які можуть бути свідченням того, що укладач намагався пристосувати польський матеріал до звукової будови української мови. Зокрема, дослідник відзначає заміну польського **g** літерою **h** (*hangrena, heometrya*); заміну польського **c** (з праслов'янського **tj**) твердим **č** (*ukraczam, onucza, rzegocze*); заміну польського **ś** у звукосполученні **śl** твердим **sz** (*myszle, rozmyzłanie, szlubuje*) [Witkowski 1992, с. 212].

Церковнослов'янсько-польський словник відіграв належну роль в українській освіті. Про надзвичайну актуальність такого посібника свідчить той факт, що його тричі перевидавали в Почаєві [Німчук 2003, с. 677] разом із твором «Бого-словія нравоучителная», а 1804 р. він уже вийшов окремою книжкою.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігається анонімний рукописний словник XVIII ст. «Ле҃жиконъ латино-славенскій з(ъ) Калепина лати(н)скаго на славенскі(й) языкъ переведеный» (ЛЛС). Його вважають одним зі списків праці Є. Славинецького, з ім'ям якого

пов'язаний новий етап розвитку української і всієї східнослов'янської лексикографії [Німчук 1980, с. 211].

Пам'ятка, що зберігається в Інституті рукопису, налічує 169 сторінок.

Текст пам'ятки, написано кількома різними почерками середини XVIII ст. Почерки відрізняються як загальним характером письма, так і написанням окремих літер.

Безперечно, автор пам'ятки спирався під час перекладу на словник Є. Славинецького, хоча й не викликає сумніву той факт, що лексикограф намагався певною мірою відійти від нього. Цікавими із цього погляду є зміни, запроваджені вченим, які підтверджують нашу тезу. Вони дають підстави розглядати цей словник як окрему пам'ятку XVIII ст. Ми виокремили три виразні групи змін у перекладній частині праці.

До першої групи відносимо помітну кількість словникових статей, у перекладній частині яких анонімний автор наводить слова, яких немає в матеріалах словника Є. Славинецького (нерідко український переклад лексикограф доповнює російським або церковнослов'янським відповідником, який він ставить на перше місце), пор.:

«Лексикон латинський» Є. Славинецького		Київський рукопис XVIII ст.
Agricola	орачь (15)	<i>пахарь, орачь</i> (8)
Albidus	Бѣлявы(й) (16)	<i>темнобѣлый, бѣлявій</i> (8 зв.)
Allatro	Прилаю (17)	<i>прибрехую, прилагаю</i> (9)
Aluerium	пще(л)никъ (18 зв.)	<i>уль пчелній, пчелникъ</i> (10)
Ampulla	Чванець (21)	<i>сосудець, пузирокъ, чванець</i> (11)
Anas	качка (22)	<i>Качка, утка</i> (11 зв.)
Anisum	Ганышь (23)	<i>анисъ, ганишь</i> (12)
anus, anicula	баба, старица (25 зв.)	<i>старуха, баба</i> (13 зв.)
Irnella	сосудь (169 зв.)	<i>сосудь, збань</i> (87)
Mapra	Ѓбрусъ (184)	<i>обрусъ, скатерть</i> (95)
Moestitia	печаль, смутокъ (191)	<i>печаль, скорбь, смутокъ</i> (99)
Nodulus	сучець, колѣце, узеле(ц) (200)	<i>сучець, узелець, колѣнце, пугвица</i> (103)

До другої групи належать статті, у яких лексикограф лише частково змінює матеріал словника Є. Славинецького способом переставлення місцями слів перекладної частини, пор.:

	«Лексикон латинський» Є. Славинецького	Київський рукопис XVIII ст.
grammatica	грам(м)атика, пи(с)ме(н)ица (141 зв.)	писме(н)ніца, грам(м)тика (71)
Ferueo	кипю, врю, варюся (128 зв.)	Кипю, варюся, врю (63 зв.)
induperator	кесар(р), ца(р), повелите(л) (159 зв.)	кесарь, повелитель, царь (81 зв.)
Irpices	Граблѣ, волока, борона (169 зв.)	граблѣ, брона, волока (87)
Planta	пята, стопа, лѣторасль (230 зв.)	стопа, пята, лѣторасль (118 зв.)

Третя група об'єднує статті, у яких автор пам'ятки подає описові переклади, тоді як у словнику Є. Славинецького їх нема, пор.:

	«Лексикон латинський» Є. Славинецького	Київський рукопис XVIII ст.
Alectoria	камы(к) але(к)то(р)ски(й) (16)	бисеръ, которій сискую(т), каме(н) во утробѣ алектора (9)
Alum	чо(с)но(к), живоко(ст) зеліє (18 зв.)	трава на камені родимаа, живоко(ст) зеліє, чеснокъ (10)
amphitane	магне(т) (20 зв.)	бисеръ че(т)вероуго(л)ній, магни(т), которій обрѣтається в(ъ) Индіи (11)

У матеріалі праці Є. Славинецького анонімний автор робив також граматичні, фонетичні і словотвірні зміни, серед яких, зокрема, досить цікавими є зміни в афіксальних частинах слів, пор.: *наежаюся, власатѣю* (Сл Лекс., 148 зв.), *согромаждаю* (142), *щудли, друкчи* (141), *лвови(й), лвовъ* (175 зв.), *оповѣданіє* (52 зв.), *лодія, корито* (177 зв.), *стоногъ, гусеница* (189 зв.), *ошибо(м) двизати* (56) — у словнику Є. Славинецького та відповідно *horripilo et herripilor, наежаюся, власѣю* (ЛЛС, 75), *грего, согромажую* (71 зв.), *gralla, друкъ, щудло* (71), *leoninus лвови(й), лвінь* (90 зв.), *categoremata оповѣданіа* (26), *linter, лодія, коритко* (91 зв.), *millereole, стоногъ, усеница* (98), *severe, пошибомъ двизати* (27 зв.) — в анонімному лексиконі XVIII ст.

З другої половини XVIII ст. почався процес поглинання української культури російською. Як відзначає В.В. Німчук, «після скасування царизмом залишків української автономії тимчасово занепала українська лексикографія. Великих

праць із цієї галузі навіть у рукописах не збереглося» [Німчук 2003, с. 674]. Таке становище зберігалось до кінця століття, аж поки не вийшов перший випуск «Енеїди» І.П. Котляревського. У додатку до першого видання «Енеїди» надруковано невеличкий словничок, який має назву «Собрание малороссійскихъ словъ, содержащихся въ “Энеидѣ”, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ... россійскихъ, но не употребительныхъ» (1798 Котл.), де пояснено 972 слова. Це був перший українсько-російський словник, який в українському реєстрі широко відбивав живу народну українську мову. І.П. Котляревський «продовжив і розвивав попередні мовно-літературні традиції» [Житецкий 1900, с. 3].

Словникові статті в праці розташовано в алфавітному порядку. Витримана і внутрішня азбука, хоч непослідовно, напр.: після слова *хлюст* поміщене *хилить*, після *хляки* — *хлюца*, після *ховать* — *хитать*, *халяндра*.

Українські реєстрові слова подано переважно в таких формах: іменники — у називному відмінку однини, прикметники та дієприкметники — у називному відмінку однини чоловічого роду, дієслова — у формі інфінітива. Іноді іменники подано в називному відмінку множини, напр.: *будынки*, *бджолы*, *бублики*, *вивци*, *виделки*, *ганки*, *родзинки*, *старци*, *стовпци*, *фиги*, *хмари* та ін. У називному відмінку множини подані, закономірно, ті іменники, що в однині не вживаються, напр.: *балясы*, *ваги*, *ласоци*, *окуляры* тощо.

Можливо, І.П. Котляревський був ознайомлений і з «Лексиконом словенороським» Памва Беринди. Він міг у доборі українського реєстру орієнтуватися на цей словник, про що свідчить низка збігів у лексичному матеріалі обох словників, напр.:

«Словарь» І.П. Котляревського	«Лексикон» П. Беринди
<i>Выступци</i> , туфли; попросить на выступци, показать кому дверь (5)	<i>Выступцѣ</i> : Бачмаги або пантофлѣ (23)
<i>Ганю</i> , порицаю, злословлю (6)	<i>Ганю</i> : преслѣдую, наслѣдую, держуся (27)
<i>Голопуціокъ</i> , неоперившаяся птичка (7)	<i>Птенецѣ</i> :... <i>Голопуна</i> , потатко (103)
<i>Котляръ</i> , мѣдникъ (11)	Мѣдный кузне(ц): <i>Котларъ</i> (67)
<i>Лазня</i> , баня (12)	<i>Баня</i> : крѣщеніе, ванна, <i>лазня</i> , <i>мылна</i> (5)
<i>Фили</i> , волны (23)	Вльненіе: вльна, забуре(н)ее водное гды бываетъ, <i>филя на водѣ</i> , волна, <i>наволность</i> (20)

Хустка, платокъ (23)	Сударь: Хустка, фацелить (124)
Цегла, кирпичъ (24)	Плинта: цегла (82)

П.Й. Горецький відзначає, що в реєстр винесено також лексеми, яких немає в тексті «Енеїди» І.П. Котляревського. Джерела їхні невідомі, напр.: *ваги*, *вѣсы*, *важить*, *вѣситъ*, *деркачь*, *голикъ*, *затемперовать*, *очинить перо*, *карукъ*, *клей*, *пудофеть*, *тяжелый подъемъ*, *секстерень*, *тетрадка* [Горецький 1963, с. 41–43].

«Словарь малороссійскихъ словъ» І.П. Котляревського сприяв подальшому утвердженню української літературної мови, а також розвитку української лексикографії. На жаль, обсяг словника був досить невеликий, але він дав поштовх для продовження роботи над створенням такого типу словників, а також для усвідомлення того, що надалі українські вчені повинні працювати над укладанням повного словника української мови.

Українська лексикографія досліджуваного періоду — досить складна і неоднорідна структура.

Українські словники другої половини XVII–XVIII ст. містять багатий лексичний матеріал, що відтворює складну мовну реальність того часу. Цей матеріал, за відповідного підходу до його різномовних складників, дає великі можливості для поглибленого вивчення та осмислення різних аспектів історії мови, а отже, й історії її лексичного фонду.

Українська лексикографічна наука цього періоду демонструє переплетіння церковнослов'янської мови з живою мовною традицією, а також з іншими мовами, що дає можливість точніше встановити лексичний фонд народної мови на певній території, з'ясувати долю книжної лексики, виявити нашарування запозичених лексичних елементів, що збереглися в українській літературній мові.

ДЖЕРЕЛА

Бер. — Лексикон славенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вст. ст. В.В. Німчука. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 271 с.

Ж. — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. Львів, 1886. Т. 1–2.

Котл. 1798 — Собрание малороссийскихъ слов, содержащихся в Энеиде. *Енеида на малороссійский языкъ перелиціованная И. Котляревским.* СПб., 1798.

КС — Краткой словарь славенской съ прибавленіемъ славенскихъ склоненый, спряжений и нѣкоторыхъ нужнѣйшихъ грамматическихъ правилъ. СПб., 1784. — Ст.-др. НБУ ім. В.І.Вернадського, Ш. Гр. 1838.

ЛЛС — Леґиконъ латинославенскій з(ъ) Калепина латинскаго на славенскій языкъ переведеный: Рукопис. — Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, Ш. ДА/П.68.

ЛСП — Леґиконъ сирѣчь словесникъ славенскій имѣющъ в(ъ) себѣ словеса первѣе славенскіа азбучныа посе(м) же по(л)скіа. Супрасль, 1722. — Ст.-др. НБУ ім. В.І.Вернадського, Ш. Кир. 504

LEGEND

Ber. — Nimchuk, V.V. (Ed.). (1961). *Leksykon slavenoroskyi Pamvy Beryndy*. Kyiv: Vyd-vo AN USSR (in Ukrainian).

Zh. — Zhelekhivskiy, Ye., Nedilskiy, S. (1886). *Ukrainian-German dictionary* (Vols. 1–2). Lviv (in Ukrainian and German).

Kotl. 1798 — Collection of the Ukrainian words contained in the “Eneida” (1798). *Eneida na malorossbjskij jazyk perelicovannaja I. Kotljarevskim*. Sankt-Peterburg (in Old Ukrainian).

KS — *Kratkoj slovar' slavenskoj s pribavleniem slavenskih sklonenij, sprjazhenij i nekotoryh nuzhnejshih grammaticheskij pravil* (1784). Sankt-Peterburg (in Old Ukrainian).

LLS — *Leksikon latinoslavenskij z Kalepina latinskago na slavenskij jazyk perevedenyj* (manuscript of 18th century). (in Old Ukrainian).

LSP — *Leksikon sirech' slovesnik slavenskij imejushh v sebe slovesa pervee slavenskija azbuchnyja posem zhe polskija* (1722). Suprasl' (in Old Ukrainian).

ЛІТЕРАТУРА

1. Астахина Л.Ю. Классификация источников исторической лексикологии русского языка. *Проблемы истории индоевропейских языков*. 2003. С. 35–36.
2. Васильев А.Д. Введение в историческую лексикологию русского языка: учебное пособие для спецкурса [Электронный ресурс]. Красноярск, 2014. 121 с.
3. Возняк М.С. Історія української літератури. Львів, 1921. Т. 2. Ч. 1. 412 с.
4. Горбач О. Вплив Кнапіюсового «Тезавруса» на Максимовичів «Латино-слов'янський лексикон». *Горбач О. Зібранні статті. Т. VIII: Історія мови. Діалектологія. Лексикографія*. С. 75–89.
5. Горецький П.Й. Історія української лексикографії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 342 с.
6. Житецкий П.И. «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в. Киев, 1900. 174, 132 с.
7. Колесов В.В. Общие понятия исторической стилистики. *Историческая стилистика русского языка*. Петрозаводск, 1990. С. 16–36.
8. Котков С.И. Лингвистическое источниковедение и история русского языка. Москва: Наука, 1980. 293 с.
9. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). Київ: К.І.С., 2004. С. 144.
10. Матях В.М. Тенденції розвитку суспільної свідомості. *Історія української культури: у 5 т.* Київ: Наук. думка, 2003. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. С. 25.
11. Москаленко А.А. Нарис з історії української лексикографії. Київ: Радянська школа, 1961. 162 с.
12. Наенко Г.М. «Лексикон латинсько-слов'янський» Івана Максимовича і розвиток української наукової мови XVIII століття. *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2004. № 15. С. 42–44.
13. Німчук В.В. «Лексикон латинський» та «Лексикон словено-латинський» і їх місце в історії старої української лексикографії. *«Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид.* Німчук В.В. Київ: Наук. думка, 1973. С. 5–58.

14. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. Київ: Наук. думка, 1980. 304 с.
15. Німчук В.В. Українське мовознавство на Україні. *Історія української культури*: у 5 т. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. Київ: Наук. думка, 2003. С. 668–686
16. Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. Київ: Наук. думка, 1979. 143 с.
17. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1992. 512 с.
18. Супральный церковнославяно-польский словарь 1722 г.: Вспомогательные информационно-библиографические материалы / сост. Ю.А. Лабынцев, Л.Л. Щавинская. Минск, 1995. 61 с.
19. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. Київ: Наук. думка, 1969. 584 с.
20. Судаков Г.В. Лексикология старорусского языка. Москва, 1983. 101 с.
21. Witkowski W. O polszczyźnie bazylińskiego słownika supraskiego z 1722 r. *Słowiańskie pogranicza językowe: Zbiór studiów*. Warszawa, 1992. S. 209–213.

REFERENCES

1. Astakhyna, L.Iu. (2003). Classification of sources of historical lexicology of the Russian language. *Problems of the history of Indo-European languages*. Rik S. 35–36 (in Russian).
2. Vasylev, A.D. (2014). *Introduction to the historical lexicology of the Russian language*. Krasnoiarsk (in Russian).
3. Vozniak, M.S. (1921). *History of Ukrainian literature*. Lviv. Vol. 2. Part 1 (in Ukrainian).
4. Horbach, O. The influence of Knapius's "Thesaurus" on Maksymovich's "Latin-Slavic lexicon". *Horbach, O. Collected articles. Volume VIII: History of language. Dialectology. Lexicography*. P. 75–89 (in Ukrainian).
5. Horetskyi, P.I. (1963). *History of the Ukrainian lexicography*. Kyiv: Vyd-vo AN URSR (in Ukrainian).
6. Zhytetskyi, P.Y. (1900). "Eneida" by Kotlyarevsky and its oldest copy in connection with a review of Little Russian literature of the 18th century. Kyiv (in Russian).
7. Kolesov, V.V. (1990). General concepts of historical stylistics. *Historical stylistics of the Russian language*. Petrozavodsk. P. 16–36 (in Russian).
8. Kotkov, S.Y. (1980). *Linguistic source studies and history of the Russian language*. Moskva: Nauka (in Russian).
9. Kubaichuk, V. (2004). *Chronology of linguistic events in Ukraine (external history of the Ukrainian language)*. Kyiv: K.I.S. P. 144 (in Ukrainian).
10. Matiakh, V.M. (2003). Trends in the development of social consciousness. *History of Ukrainian culture: in 5 vols*. Kyiv: Naukova dumka, 2003. Vol. 3: Ukrainian culture of the second half of the 17th–18th centuries. P. 25 (in Ukrainian).
11. Moskalenko, A.A. (1961). *An essay on the history of Ukrainian lexicography*. Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian).
12. Naienko, H.M. (2004). "Latin-Slavic Lexicon" by Ivan Maksymovych and the development of the Ukrainian scientific language of the 18th century. *Literary Studies. Linguistics. Folklore studies, 15*, 42–44 (in Ukrainian).

13. Nimchuk, V.V. (1973). "Latin Lexicon" and "Slovene-Latin Lexicon" and their place in the history of old Ukrainian lexicography. *Nimchuk V.V. (Ed.). «Leksykon latynskyi» Ye. Slavynetskoho. «Leksykon sloveno-latynskyi» Ye. Slavynetskoho ta A. Koretskoho-Satanovskoho.* Kyiv: Naukova dumka. P. 5–58 (in Ukrainian).
14. Nimchuk, V.V. (1980). *Old Ukrainian lexicography in its connections with Russian and Belarusian.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
15. Nimchuk, V.V. (2003). Ukrainian linguistics in Ukraine. *History of Ukrainian culture: in 5 vols. Vol. 3: Ukrainian culture of the second half of the 17–18th centuries.* Kyiv: Naukova dumka. P. 668–686 (in Ukrainian).
16. Peredriienko, V.A. (1979). *The formation of the Ukrainian literary language of the 18th century on a popular basis.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
17. Subtelnyi, O. (1992). *Ukraine: history.* Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
18. Labyntsev, Yu.A., Shchavynskaia, L.L. (Eds). (1995). *Supralsky Church Slavonic-Polish Dictionary of 1722: Auxiliary information and bibliographic materials.* Minsk (in Russian).
19. *Modern Ukrainian literary language. Vocabulary and phraseology* (1969). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
20. Sudakov, H.V. (1983). *Lexicology of the Old Russian language.* Moskva (in Russian).
21. Witkowski, W. (1992). About the Polish language of the Basilian Supraśl dictionary from 1722. *Slavic linguistic borderlands.* Warszawa. P. 209–213 (in Polish).

Maryna Demianiuk, Candidate of Sciences in Philology, Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-6398-9974>

e-mail: demyanyuk1@ukr.net

SPECIFIC USE OF LEXICON AND OTHER LEXICOGRAPHIC WORKS OF THE SECOND HALF OF THE 17th – 18th CENTURIES AS A SOURCE FOR THE DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE CORRESPONDING PERIOD

One of the prerequisites for creating a historical dictionary of the Ukrainian language of a certain period is the reliability of the sources on which it is based. The article raises the issue of including lexicons and works of a lexicographic nature in the source base of the Dictionary of the Ukrainian Language of the second half of the 17th–18th centuries. The main lexicographic assets of the corresponding period are characterized in view of their lexical and phonetic features. The importance of dictionaries in the development of Ukrainian lexicography is considered.

Keywords: source base, history of the Ukrainian language, historical dictionary, Ukrainian lexicography.

Отримано редакцією журналу / Received: 16.05.2024

Прорецензовано / Revised: 27.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 23.10.2024